

ГЕНЕЗИС СМИСЛОВОГО ПОЛЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ФАКТОРА В ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

Здійснено спробу прослідкувати в історії суспільної думки виникнення та розвиток смислового поля суб'єктивного фактора на прикладі соціально-філософських думок Платона, Т. Гоббса, Г. Гегеля.

In the article an attempt is made to follow an appearance and development of the essence of the subjective factor as it is in social-philosophy concepts of Plato, T. Hobbs, and G. Gegel.

Початково, починаючи з узагальнюючої думки Стародавнього Сходу, словосполучення “державне управління” нічого іншого не означало, як управління державою і передбачало наявність управлінця (імператора, володаря тощо). Управлінця можна вважати суб'єктом управління. Що ж стосується суб'єктивного фактора, то він був не лише нерозвинутим, а повністю відсутнім.

Разом з тим, уже в античності (Древня Греція) з'являються більш-менш досконалі форми держави, відтак, і державного управління. Першим мислителем, хто звертається до аналізу суспільно-політичних питань, був Платон (427 – 347 рр. до н.е.). Він спробував обґрунтувати модель “ідеальної держави”, тобто держави, якої ще ніде і ніколи не було, але яку, з його точки зору, можна реально створити. Причому, ідеальний тип суспільного устрою Платон будує на основі протиставлення існуючим (наявним), як він вважає, негативним типам, адже головним їх недоліком, на думку Платона, є те, що в них джерелом управлінської активності вбачається матеріальна зацікавленість, матеріальні стимули (жага багатства) [88].

Негативний тип держави Платон поділяє на чотири різновиди в залежності від зростання “корисливих інтересів” у державному устрої (тимократія, олігархія, демократія, тиранія).

В ідеальній державі Платон пропонує поділяти громадян на три класи:

– найнижчий клас – прості люди, що виробляють для усіх необхідні речі, при цьому, кожний займається своєю справою. Основна вимога Платона полягає в тому, що працівник повинен якнайкраще виконувати свою справу;

– далі йде клас воїнів і стражів, функціональні обов'язки яких переходять у спадщину;

– на вершині піраміди – правителі-філософи, моральні якості та знання яких є набагато вищими від інших соціальних прошарків [3].

Платон унеможливило перехід громадян із одного соціального прошарку в інший, вважаючи це найбільшою шкодою для держави і найвищим злочином.

У трактаті “Держава” Платон пише про чотири чесноти, якими має володіти держава: мудрість, мужність, розважливність, справедливність. Основним принципом ідеального державного устрою Платон вважає справедливість. Це поняття наповнене економічним, політичним і соціальним змістом. Верховенство справедливості, на його думку, поєднує різні частини держави в гармонічне ціле. У справедливій державі повинна бути відданість справі усіх громадян. Далі, державу можна назвати мудрою тільки при наявності в її керівництві мудреців-філософів, мужньою – при наявності воїнів-охоронців, розважливою – якщо всі прагнення більшості (простолюдності) підпорядковуються розумним бажанням меншості (управлінці-філософи).

Утопія Платона – не теорія індивідуальної волі громадян чи суб’єктивного фактора, а теорія тотальної волі – волі держави в її цілісності, неподільності з “мудрим” суб’єктом управління. Платон віддає людину в жертву державі.

В ідеальній державі Платона все повинно бути чітко фіксованим, будуватися за наперед визначеним планом, що не може бути порушено ніким із громадян. Тотальне підпорядкування індивіда державі фактично позбавляє громадян державного права на приватне життя. Життя індивіда без залишку підкоряється державному цілому. Індивідуальна воля визнається тільки в тій мірі, у якій вона необхідна державі [3].

Отже, Платон не помітив народження паростків “суб’єктивного фактора”, які можна спостерігати в окремих державах-полісах (наприклад, в Афінах), де панувала демократія як тип державного устрою.

Але ці паростки повністю зникають в епоху середньовіччя за імператорів, царів, князів (Н. Макіавеллі “Державець”) – одноосібних суб’єктів державного управління.

І лише із зародженням ринкових відносин у Новий час історії з’являються думки про громадянське суспільство, суспільний договір, громадські об’єднання та інше, що дозволяє говорити про суб’єктивний фактор поза владою. Одним із перших про це пише англійський філософ Томас Гоббс (1588 – 1679). До основних робіт Гоббса належить трилогія під загальною назвою “Основи філософії” (ч. I “Про тіло”(1655 р.), ч. II “Про людину” (1658 р.), ч. III “Про громадянина” (1641 р.)) і “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави” (1651 р.) [2].

Він був першим відомим мислителем, що із “чистих” начал природного права розвинув повне і систематизоване вчення про державу.

Боротьба королів з парламентом у середині XVII ст. породжувала в Англії різноманітні політичні напрями, як в реальному житті, так і в теорії. Гоббс виступав з різкою критикою соціальної революції. Політична теорія Т. Гоббса побудована дедуктивним методом, що лежить в основі всієї його філософії. Відправною точкою для неї слугує індивідуальна природа людини. З неї виводиться поняття держави, розкриваються причини утворення останньої і встановлюється логіка політичного спілкування.

Людина за своєю природою егоїстична істота і прагне досягнення виключно власної користі. Згідно до цього судження будь-яка людина визнає за собою право на все, чого може досягти силою, і не рахується з інтересами інших людей. Як висновок, невідворотність безперервних зіткнень між людьми і “війна всіх проти всіх” – природний стан людини. Однак “війна”, на думку Гоббса, суперечить інстинкту самозбереження, відтак люди з необхідністю шукають миру. Мир же є можливим лише за умови самоподолання і обмеження природного права індивіда на все. До того ж, вказане обмеження має бути прийнятим усіма і дотримуватись примусово. І те, й інше може досягатись не інакше, як шляхом погодженості всіх і домовленості між усіма щодо встановлення незалежної влади, яка повинна оберігати домовленість від порушення. Т. Гоббс таким чином доводить природне походження держави.

Чи легко погоджуються люди, – запитує сам себе Гоббс, – на подібні домовленості? Звичайно, ні, адже вони:

- безперервно змагаються між собою, домагаючись пошани і посад; унаслідок цього виникають заздрощі, ненависть, війни;

- людині, самозадоволення якої полягає в порівнянні себе з іншими людьми, може подобатися лише те, що підносить її над іншими;

- серед людей є багато таких, що вважають себе мудрішими і більш здібними у керуванні державними справами, ніж інші, і тому намагаються реформувати і оновлювати державний лад кожний по-своєму, чим вносять розбрат у державі і спричиняють громадянську війну;

- людям притаманне мистецтво слова, за допомогою якого дехто з них уміє представити іншим людям добро злом, а зло добром і перебільшити або зменшити за своїм бажанням видимі розміри добра і зла, вносячи неспокій в душі людей і бентежачи їхній спокій;

- людина стає найбільш занепокоєною саме тоді, коли їй найкраще живеться, оскільки саме тоді вона любить показувати свою мудрість і контролювати дії тих, хто керує державою.

На закінчення Гоббс зауважує, що взагалі згода людей зумовлена чимось штучним.

Проте Гоббс не ідеалізує природний стан людства, навпаки, він акцентує на тому, що цей стан заважає нормальному розвитку суспільного життя, відволікає сили і здібності людей від творчої діяльності. У природному стані немає місця трудолюбству, бо нікому не гарантовано

плоди його праці і навіть власна безпека. Звичайно, у людей в такому стані відсутній будь-який стимул для заняття землеробством і скотарством, для розвитку ремесел і торгівлі. Не можуть при таких умовах з'явитися науки і мистецтва. У суспільстві, де немає державної організації і управління, панують випадковість і безправ'я, а життя людини є самотнім, бідним, короткотривалим.

Отже, держава, за Гоббсом, – це “єдина особа”, яка робить саму себе відповідальною шляхом договору між собою величезної кількості людей для того, щоб використовувати силу і засоби всіх їх так, як вважатиме за необхідне для їх миру і загального захисту [2].

Головна мета держави – забезпечення безпеки окремої людини. Кінцевою причиною, метою або намірами людей (які від природи люблять свободу і панування над іншими) при обмеженні себе примусовим правом, яке пропонує держава, є турбота про самозбереження та більш сприятливе життя. Інакше кажучи, при свідомому утворенні держави люди керуються прагненнями позбавитися лихого стану війни, що є необхідним наслідком природних пристрастей людей там, де немає видимої влади, яка тримає їх у страху і під загрозою покарання та змушує виконувати домовленості, і дотримуватись природних законів справедливості, безпристрасності, скромності, милосердя. Взагалі поведінка окремої людини відносно інших може бути такою, яку вона хотіла б очікувати й по відношенню до себе.

Таким чином, на думку Т. Гоббса, об'єднання людей у державу відбувається внаслідок взаємного страху, з метою самоохорони. Люди можуть підкорятися або тому, кого бояться, або тому, від кого чекають захисту проти ворогів. Звідси два види держав: установлена і природна. Перша можлива як батьківська, джерелом її є так звана “батьківська влада”, і друга деспотична, адже походить від “війни усіх проти усіх”.

Ідея суспільного договору, за допомогою якого громадяни проголошують установлення державної влади, надаючи їй право управління громадським життям, зосереджуючи в її руках усі сили і засоби, що необхідні для підтримання миру і безпеки, була прогресивною ідеєю в умовах того часу. По-перше, ця ідея є більш-менш реальною, захищає звичайне (природне) походження держави. По-друге, вона була спрямована проти теорій держави і права, які їй виправдовували прерогативи королівської влади та федеральних державних утворень. По-третє, ідея суспільного договору, органічно пов'язана з більш загальною теорією природного права, згідно з якою люди мають невід'ємні “природні права” від народження: право на життя і особисту безпеку, – тобто вона є в своїй основі демократично спрямованою.

А як же з народом, що поступово набуває значень суб'єктивного фактора?

Участь народу, згідно із системою державної влади Гоббса, повністю

вичерпується першим обранням монарха. Престононаслідування повинне визначатися монархом, як це практикувалося в Римській імперії, коли йому не заважали бунти. Допускається, що монарх зазвичай обере одного зі своїх дітей або найближчого родича, якщо він не має дітей, але вважається, що не повинно існувати таких законів, які заважали б йому зробити інший вибір.

Проте піддані не залишаються взагалі без свободи. Гоббс вважає, що свобода “підданих” цілком сумірна з необмеженою владою суверена, якщо під свободою розуміти не свободу від закону, а свободу робити те, що не вказане в домовленостях із владою. Йдеться про свободу купівлі і продажу майна, заключення торгових договорів, вибору місця проживання, способу життя, виховання дітей та ін. [2, с. 234]. Таким чином, тут мається на увазі не політичні чи громадські свободи, а відносна свобода володіння приватною власністю, заняття підприємництвом, що цілком відповідає вимогам ринкового суспільства.

Слід звернути увагу ще на один важливий аспект концепції свободи, що його розвиває Т. Гоббс, – це право підданих на власний захист свого життя. Даний елемент свободи виводиться із того, згідно з його вченням, що існує невідчужене право кожної людини “рятувати себе від смерті, каліцтва і ув’язнення” [2, с. 166]. Тому в цілях самозахисту всі люди можуть чинити опір тим, хто посягає на їхнє життя або намагається позбавити їх найнеобхіднішого: їжі, води для пиття, повітря.

Гоббс вважає за можливе і виправдане захист людиною свого життя навіть від тих, хто зазіхає на нього “на законних підставах”, тобто за наказом верховної влади. З іншого боку, він прагне довести, що ніхто не має права чинити опір “мечу держави” з метою захисту іншої людини (навіть якщо вона невинна).

Своєрідно вирішується Гоббсом питання про те, в яких випадках підлеглі звільняються від підкорення верховній владі. Оскільки головним призначенням верховної влади є захист громадян, то вони повинні підкорятися їй лише доти, доки держава в змозі захищати своїх підлеглих. Коли ж верховна влада з тих чи інших причин перестає виконувати функцію миру і безпеки, то піддані звільняються від усяких обов’язків по відношенню до суверена. Це може статися в разі зречення суверена від влади, коли суверен сам стає чийось підданим, а також тоді, коли той чи інший підданий зазнає полону, вигнання тощо.

Отже, Т. Гоббс чітко вирішує питання суб’єкта державної влади та, можливо, державного управління, які певним чином набувають і статусу суб’єктивного фактора, адже легітимізуються у процесі прийняття суспільного договору.

Разом з тим, Т. Гоббс дозволяє і певні свободи народу, що робить можливим із значними застереженнями вважати його суб’єктивним фактором суспільного буття.

Значно більшого в розумінні державного управління, як суб'єктивного фактора суспільного розвитку, досяг видатний німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831).

Гегель розрізняє громадянське суспільство і державу. Узагальнивши та проаналізувавши договірні теорії про громадянське суспільство англійських і французьких філософів XVIII ст., зокрема, окремі судження та ідеї А. Сміта і Д. Рікардо, він дійшов висновку: те, що англійці і французи називають державою, у дійсності нею не є, а становить систему соціально-економічних відносин людей, – їх Гегель називає громадянським суспільством.

Відносини людей усередині цього суспільства визначаються їхніми матеріальними інтересами (системою потреб), що існують у суспільстві, поділом праці і різними способами задоволення цих потреб.

“Громадянське суспільство, – пише Гегель, – створено в сучасному світі лише для того, щоб усім визначенням ідеї надавати право громадянам” [1]. Громадянське суспільство – це сфера реалізації особливих приватних цілей і інтересів окремої особистості. З погляду розвитку поняття права відомим мислителем реконструюється взаємозв'язок і взаємозумовленість особливого і загального.

Розвиненість ідеї права припускає, по Гегелю, досягнення такої єдності, у межах якої протилежності розуму, з одного боку, моменти особливості і загальності, воля приватної особи, а з іншого – цілого (зокрема держави), визнані і розгорнуті у їхній могутності. Цього не було ні в античних державах, ні в платонівській ідеальній державі, ні при феодалізмі.

Гегель розуміє громадянське суспільство як таке, що постійно збуджується суперечливими інтересами ринкового суспільства, як війну всіх проти всіх. Він виділяє три основних моменти, що характеризують громадянське суспільство:

- систему потреб;
- відправлення правосуддя;
- корпорацію.

Обґрунтовує необхідність публічного оголошення законів, публічного судочинства і суду присяжних, критикуючи при цьому концепцію всюдисущої поліцейської держави.

У структурі громадянського суспільства Гегель виділяє такі стани:

- субстанціональний (землевласники – дворяни і селяни);
- промисловий (фабриканти, торговці, ремісники);
- загальний (чиновники).

Аналіз станів необхідний Гегелю не для з'ясування особливостей суб'єктивного фактора, а для того, щоб знайти середню ланку між діяльністю окремого громадянина й інтересами держави в цілому. Тільки для людини, що належить до цілком визначеного стану, на думку

філософа, можна визначити політичні відносини з загальністю держави.

Незважаючи на недоліки даного аналізу, великим прогресом в історії суспільної думки була така постановка проблеми громадянського суспільства, що зупинилась за один крок до суб'єктивного фактора.

Основою прогресивного розвитку суспільства і держави Гегель вважає наявність у них соціальних протиріч. Він визнає, що, з одного боку, збільшується нагромадження багатства, а з іншого – підсилюється залежність і тяжке становище робітників.

У сучасному суспільстві, відзначає Гегель, відбувається концентрація “надмірних багатств в одних руках і зростання розкоші супроводжує нескінченне зростання залежності і нестатку” [1].

Відзначаючи розвиток соціальних протиріч у сучасному для нього суспільстві, Гегель прагне їх подолання шляхом “примирення”, адже він не мислить іншого суспільства, крім ринкового.

Громадянське суспільство і держава, за гегелівською концепцією, співвідносяться як здоровий глузд і розум: громадянське суспільство – це “зовнішнє держави”, “держава нестатку і здорового глузду”, а справжня держава – розумна (усе дійсне є розумним, а розумне – дійсним; отже, держава – це втілення розуму). Таким чином, громадянське суспільство є те, що “знімається” в “розумній державі” – державі, де діє право [1].

Розвиток громадянського суспільства вже припускає, по Гегелю, наявність держави як його основи. “Тому в дійсності, – підкреслює він, – держава є взагалі перше, усередині якої родина розвивається в громадянське суспільство, і сама ідея держави розпадається на ці два моменти” [1].

Громадянське суспільство в трактуванні Гегеля – це опосередкована працею система потреб, що “спочиває” на пануванні приватної власності і загальній формальній рівності людей. До теоретичних заслуг Гегеля відноситься чітка принципова постановка питання саме про взаємозв'язок соціально-економічних і політичних сфер громадянського суспільства та держави, про необхідний і закономірний, діалектичний характер цих зв'язків і співвідношень.

”Держава насправді знаходиться в зовсім іншому відношенні до індивідуума, тому що вона є об'єктивний дух”. Окрема особистість черпає з життя щирі поняття про моральність, вона лише в державі здійснює свою справжню волю, тому що тут досягається, на думку Гегеля, єдність об'єктивної волі, тобто загальної волі і суб'єктивної волі окремої особистості, яка у своїх діях керується законами та моральними засадами, що мають загальне значення.

Насправді ж, гегелівська ідея держави являє собою правову дійсність, в ієрархічній структурі якої держава, сама будучи найбільш конкретним правом, з'являється як правова держава. Свобода ж означає не що інше, як досягнення ситуації правової держави.

У філософії права Гегеля антична думка про полісне правління синтезується з доктриною “панування права”; результатом цього синтезу і є гегелівська концепція правової держави. Оскільки у Гегеля сама держава – це правове утворення (конкретне право), а різні права і свободи дійсні лише на базі й у рамках держави, гегелівська концепція права і держави являє собою специфічний варіант версії “панування права”.

Подібно тому, як у Платона й Арістотеля тільки полісна форма спільності забезпечує справедливість і право, так і у Гегеля свобода, право, справедливість дійсні лише в державі, що відповідає ідеї держави.

Гегелівська концепція правової держави істотно відрізняється як від концепцій демократизму (суверенітет народу) і лібералізму, так і від різних архаїчних і новітніх деспотичних форм правління, де панує сваволя і насильство, а не конституція, право і закон.

Сконструйована Гегелем “розумна держава”, що є в конкретно-історичному аспекті буржуазною конституційною монархією, у філософсько-правовому плані являє собою право в його системно-розвиненій цілісності, тобто права держава.

Література:

1. *Гегель Г. В.* Філософія права / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
2. *Гоббс Т.* Левиафан / П. Гоббс // Соч. в 2-х т. – М., 1965. – Т. 2.
3. *Платон.* Держава / Платон ; пер. з давньогр. Д. Коваль. – К. : Основи, 2000. – 355 с.